

# De noodzaak van een goede emancipatie-infrastructuur<sup>1</sup>

## De relatie tussen politieke druk van vrouwen en beleidsverandering op het gebied van arbeid en zorg

*Inge Bleijenbergh en Conny Roggeband*

De toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen tijdens de laatste decennia van de twintigste eeuw, heeft het combineren van betaald werk met zorgtaken op de politieke agenda gezet. Veel West-Europese verzorgingsstaten namen in de jaren negentig maatregelen om zorgtaken te ondersteunen, zoals de introductie of uitbreiding van kinderopvangvoorzieningen, ouderschapsverlof en deeltijdwerk. Vooral de gevolgen van sociaal beleid voor de verdeling van arbeid en zorg over de seksen, zijn uitgebreid onderzocht, maar waardoor deze beleidsveranderingen nu precies tot stand zijn gekomen is minder vaak object van studie geweest. In dit artikel richten we ons daarom meer op de oorzaken, dan op de gevolgen van sociaal beleid. Ondanks nationale verschillen, hebben vrijwel alle West-Europese landen hun 'rechten op zorg' uitgebreid. Mogelijke verklaringen hiervoor zijn demografische veranderingen, verschuivende prioriteiten binnen de verzorgingsstaat, feministische politieke druk en Europees beleid (Morgan & Zippel, 2003, p. 56; Randall, 2000, p. 355-356). In dit artikel willen we in detail de rol van politieke druk van vrouwen op beleidsverandering onderzoeken om de theorie hierover verder te verfijnen.

We toetsen de relatie tussen verschillende vormen van feministische politieke druk

en de ontwikkeling van beleid op het gebied van kinderopvang, ouderschapsverlof en deeltijdwerk met behulp van kwalitatieve vergelijkende analyse, bekend als QCA (Rihoux & Ragin, 2009). Wat is de relatie tussen aanwezigheid van vrouwen in nationale parlementen, de vrouwenbeweging en een emancipatie-infrastructuur en de ontwikkeling van sociaal beleid ter ondersteuning van zorgtaken? We bespreken eerst de theoretische verklaringen voor dergelijke beleidsverandering en werken dan onze methodologie uit. Daarna bespreken we de nationale *cases*, waarna we een kwalitatief vergelijkende analyse maken van de verschillende vormen van politieke druk. We sluiten af met de conclusie en discussie.

### Zorgtaken en verzorgingsstaten

Het theoretische debat over gender en sociaal beleid focust op de verschillen tussen nationale verzorgingsstaatreghimes en de mate waarin deze de verdeling van betaald werk en zorg tussen de seksen bepalen. In een kritische reactie op Esping Anderson's typologie van verzorgingsstaten (1990), hebben feministische wetenschappers typologieën van genderregimes ontwikkeld waarin ook de dimensie van zorg is opgenomen (Anttonen & Sipilä, 1996; Fraser,

1997; Mahon, 2002; Ostner & Lewis, 1995; Sainsbury, 1999). Zij onderscheiden tenminste vier typen genderregimes, namelijk het mannelijke kostwinnersmodel (waar de staat kostwinners financieel ondersteunt om een verzorger thuis te kunnen houden), het universele kostwinnersmodel (waarin de staat zorgvoorzieningen levert), een zorgcompensatiemodel (waarin de staat financiële ondersteuning biedt aan burgers die zorgtaken verrichten) (Fraser, 1997; Sainsbury, 1999) en het familiezorgmodel (waarin de familie zorgtaken vervult) (Anttonen & Sipilä, 1996).

Op basis van deze typologie zou men verwachten dat in landen met een mannelijk kostwinnersmodel en een familiezorgmodel weerstand bestaat tegen uitbreiding van publieke zorgvoorzieningen. In landen met een universeel kostwinnersmodel en een zorgcompensatiemodel zou men verwachten dat burgers juist geneigd zijn kinderopvang en verlofregelingen uit te breiden. In de praktijk blijkt echter dat landen binnen alle verschillende regimes, de afgelopen decennia hun sociale beleid ter ondersteuning van zorgtaken hebben uitgebreid (Bruning & Plantenga, 1999; Bleijenbergh, Bussemaker & De Bruijn, 2006; Morgan & Zippel, 2003). Onze doelstelling hier is de relatie tussen politieke druk van vrouwen en de uitbreiding van zorgvoorzieningen in deze verzorgingsstaten te bepalen om daarmee een bijdrage te leveren aan theorievorming over de politieke *agency* van vrouwen. Door gevallen te selecteren binnen de vier verschillende genderregimes kunnen we politieke druk analyseren in gevallen die binnen het gegeven domein maximaal verschillen. Deze 'method of agreement' gebaseerd op de logica van John Stuart Mill, vergelijkt voorbeelden van een sociaal fenomeen die slechts een of enkele omstandigheden gemeen hebben, om zo te

bepalen welke omstandigheid de oorzaak vormt van dit fenomeen (Rihoux & Ragin, 2009, p. 2).

Feministische onderzoekers noemen gewoonlijk drie vormen van politieke druk van vrouwen die de vertaling van vrouwenbelangen in beleid kunnen verklaren. Allereerst een actieve vrouwenbeweging, ten tweede politieke deelname van vrouwen in het parlement en ten derde de emancipatie-infrastructuur binnen overheidsorganen (Lycklama à Nijeholt, Vargas & Wieringa, 1998; Mazur, 2002; Walby, 2004, p. 15; Zippel, 2006). Politieke druk vanuit de vrouwenbeweging is vaak gezien als de belangrijkste oorzaak van beleidsverandering (Gelb & Hart, 1999, p. 176; O'Connor, 1993, p. 508). De vrouwenbeweging kan de politieke agenda beïnvloeden door sociale problemen te benoemen, nieuwe perspectieven te ontwikkelen om deze sociale problemen te analyseren en door actie te voeren. Hoewel deze verklaring algemeen wordt onderschreven, hebben maar weinig empirische studies deze invloed systematisch getoetst, met uitzondering van het RNGS-project.<sup>2</sup> Wij definiëren de vrouwenbeweging als een niet gouvernementele organisatie die zich inzet om ongelijke sekseverhoudingen te bestrijden en gelijke deelname van vrouwen en mannen in de samenleving te bevorderen. Onze eerste hypothese is dat de aanwezigheid van een actieve vrouwenbeweging in een verzorgingsstaat een voorwaarde is voor de introductie of uitbreiding van nationaal beleid ter ondersteuning van zorgtaken.

De tweede vorm van politieke druk is de aanwezigheid van vrouwen in nationale parlementen (Simm, 2000; Walby, 2004). De veronderstelling is dat vrouwelijke politici in sterkere mate de belangen van vrouwen behartigen, dan mannelijke politici (Walby, 2004, p. 15). Vrouwelijke politici zouden an-

dere politieke voorkeuren hebben dan hun mannelijke collega's en andere politieke keuzes maken (Celis, 2004). Deelname van vrouwen aan politieke besluitvorming zou de ontwikkeling van zorgvoorzieningen stimuleren. Onze hypothese is dat een grote vertegenwoordiging van vrouwen in nationale parlementen een noodzakelijke voorwaarde is voor de uitbreiding van nationale zorgvoorzieningen.

De derde vorm van politieke druk komt van emancipatie-infrastructuren. Stetson en Mazur (1995, p. 3) definiëren een dergelijke infrastructuur als 'iedere structuur die door de overheid is ingesteld met het doel de positie van vrouwen te verbeteren'. Dergelijke structuren zijn al in veel landen ingesteld in reactie op druk vanuit de vrouwenbeweging. We veronderstellen dat een emancipatie-infrastructuur de articulatie van feministische ideeën in het politieke debat bevordert, dat ze de belangen van vrouwen behartigt en dat ze de toegang van de vrouwenbeweging tot het debat ondersteunt. Onze derde hypothese is dat de aanwezigheid van een emancipatie-infrastructuur een noodzakelijke voorwaarde is voor het invoeren of uitbreiden van nationaal beleid op het gebied van zorg. De combinatie van deze drie vormen van politieke druk wordt samen ook wel de 'driehoek van *empowerment*' genoemd (Lycklama à Nijeholt, Vargas & Wieringa, 1998). We veronderstellen dat de aanwezigheid van twee of meer vormen van druk van vrouwen een grotere kans biedt op beleidsverandering op het terrein van emancipatie.

We toetsen onze hypothesen door casussen van beleidsverandering op het gebied van arbeid en zorg in zes West-Europese landen te vergelijken, namelijk in Denemarken, Frankrijk, Italië, Nederland, Spanje en het Verenigd Koninkrijk. Deze landen omvatten de vier verschillende West-Euro-

pese genderregimes, namelijk een universeel kostwinnersmodel (Denemarken), een zorgcompensatiemodel (Frankrijk), het mannelijke kostwinnersmodel (Nederland en het Verenigd Koninkrijk) en een familie-zorgmodel (Italië en Spanje) (Anttonen & Sipilä, 1996; Fraser, 1997; Sainsbury, 1999). Doordat we de relatie tussen politieke druk van vrouwen en beleidsverandering onderzoeken binnen verschillende regimes en tijdens verschillende periodes van vijf jaar, zorgen we dat de omstandigheden van de casussen binnen het domein van West-Europese verzorgingsstaten maximaal verschillen. Vormen van politiek druk die in alle gevallen voorkomen, vormen waarschijnlijk de omstandigheden die de beleidsverandering veroorzaken.

Met beleid op het gebied van arbeid en zorg bedoelen we kinderopvang, ouderschapsverlof en deeltijdwerk. We beperken ons tot de zorg voor jonge kinderen en onderzoeken alleen beleidsveranderingen die in wetwijzigingen zijn vastgelegd. Voor onze meta-analyse hebben we alle beleidsveranderingen op het gebied van arbeid en zorg in de betreffende landen geïdentificeerd tussen 1986 en 2000. We namen 1986 als beginpunt, omdat in dit jaar de Europese akte werd getekend, die toenemende Europese integratie inluidde. Omdat we ons moesten beperken tot veranderingen die beschreven werden in de beschikbare wetenschappelijke literatuur, eindigden we in het jaar 2000. We vonden tussen 1986 en 2000 een hele serie beleidsveranderingen. Frankrijk voerde in 1986 kinderopvangtoeslagen in, terwijl Nederland in 1989 wetgeving introduceerde over ouderschapsverlof. Het Verenigd Koninkrijk voerde in 1989 belastingvoordelen in op het gebied van kinderopvang, terwijl Denemarken in 1990 het aantal kinderopvangvoorzieningen uitbreidde en Italië dit in 1997 deed.

We hebben onze hypothesen getoetst door de kenmerken van deze landen te onderzoeken in de periode van vijf jaar voor de beleidsverandering. Deze methode is eerder gehanteerd door Stetson en Mazur (1995, p. 276-280).

## Oorzaken van beleidsverandering

Voor onze vergelijking hebben we de methode van kwalitatief vergelijkende analyse (QCA) van Rihoux en Ragin gebruikt (2009). Kwalitatief vergelijkende analyse is geschikt om hypothesen of theoretische veronderstellingen te testen op basis van kwalitatief materiaal. Daarnaast helpt deze methode om meervoudige causale relaties in beeld te brengen, in dit geval tussen verschillende vormen van politieke druk van vrouwen. Aan de hand van zogenaamde 'truth tables', onderzoeken we of beleidsverandering wordt bepaald door een of meerdere vormen van politieke druk in samenhang. We vergelijken dus gevallen met een gelijke uitkomst, beleidsverandering op het gebied van arbeid en zorg, en proberen de gemeenschappelijke voorwaarden te identificeren (Rihoux & Ragin, 2009). Deze methode van kwalitatief vergelijkende analyse heeft beperkingen. Ten behoeve van de vergelijkbaarheid moeten we kwalitatieve data over verschillende vormen van politieke druk van vrouwen omzetten in

dichotome variabelen. We verliezen daarvoor gedetailleerde data over de specifieke context in de verschillende landen. We zullen dat compenseren door de context in onze beschrijvingen van de casussen wel een plaats te geven.

## Beleidsveranderingen in zes landen

Tabel 1 laat zien dat het moment van de eerste beleidsverandering in de zes landen verschilde van 1986 tot 1998. Daarnaast maakt de tabel zichtbaar dat er een soort 'domino-effect' optrad tussen de verschillende beleidsveranderingen en dat in alle landen meer dan een beleidsverandering optrad in de betreffende periode.

We hebben de geselecteerde landen opgedeeld in twee groepen. Ten eerste was er een groep van landen waarin de eerste beleidsverandering optrad tussen 1986 en 1990 (Denemarken, Nederland, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk), gevolgd door andere beleidsveranderingen kort of langer daarna. Daarnaast was er een groep van landen waarin de eerste beleidsveranderingen optraden in de tweede helft van de jaren negentig (Spanje, Italië). In beide gevallen volgden een aantal beleidsveranderingen in deze perioden snel op elkaar.

In Denemarken werd vanaf 1990 het voorzien in kinderopvang een exclusieve verantwoordelijkheid voor gemeenten. Overheidsbeleid op het gebied van kinder-

Tabel 1: Beleidsverandering op het gebied van arbeid en zorg (1986-2000)

	Ouderschapsverlof	Kinderopvang	Deeltijdwerkwetgeving
Denemarken	1994, 1997	1990	1991
Frankrijk	1994	1986, 1990	2000
Italië	1999	1997	2000
Nederland	1989	1989	1993
Spanje	1999		1998
Verenigd Koninkrijk	1999	1989, 1997	2000



**Kinderopvang** Bron: Onthaal moeder An

opvang was daar al in 1965 geïntroduceerd, maar had eerder een centraal karakter (Siim, 1993, p. 35; Siim, 2000, p. 139). In 1991 voerde de Deense regering maatregelen in om de uitbreiding van werkuren door deeltijdwerknemers te stimuleren (Emerek, 1998, p. 13). Betaald ouderschapsverlof, dat al was ingevoerd in 1984, werd in 1994 uitgebreid. Ouders van jonge kinderen kregen de gelegenheid hun werk tijdelijk (tussen de dertien en 52 weken) te onderbreken voor het verrichten van zorgtaken tegen een minimum inkomen (tachtig procent van een werkloosheidsuitkering). Vanwege het onverwacht grote gebruik van de regeling, werd de betaling in 1997 teruggeschroefd naar zestig procent (Højgaard, 1998, p. 141; Siim, 1993, p. 37; Sjørup, 2001, p. 63-65). In overeenstemming met het universele kostwinnersmodel, stimuleert de Deense overheid voltijdse arbeidsdeelname van beide ouders, door zorgtaken te ondersteunen met betaald ouderschapsverlof en kinderopvangvoorzieningen.

In dezelfde periode begon ook de Nederlandse overheid publieke kinderopvangvoorzieningen in te voeren. In 1990 introduceerde ze een stimuleringsmaatregel voor kinderopvang, die de groei van publieke en private voorzieningen moest stimuleren (Bussemaker, 1998, p. 74). In 1990 introduceerde ze ook wettelijk ouder-

schapsverlof, waarmee ouders recht kregen op drie maanden onbetaald verlof voor kinderen jonger dan vier jaar. In 1993 werd bovendien wetgeving ingevoerd die deeltijdwerknemers hetzelfde uurloon, sociale zekerheid en arbeidsomstandigheden garandeert als voltijds werknemers (Bleijenbergh, 2004, p. 65). De Nederlandse verzorgingsstaat, eerder geclassificeerd als een mannelijk kostwinnersmodel, ondersteunt zorg voor jonge kinderen via deeltijdwerk, onbetaald ouderschapsverlof en het stimuleren van kinderopvangvoorzieningen.

Ook Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk lieten eind jaren tachtig beleidsveranderingen zien op het gebied van arbeid en zorg. Het Verenigd Koninkrijk, dat na de tweede Wereldoorlog een laag niveau van kinderopvangvoorzieningen kende, werd geclassificeerd als een mannelijk kostwinnersmodel. Vanaf 1989 begon het politieke klimaat ten opzichte van kinderopvang voorzichtig te verschuiven (Bleijenbergh, Bussemaker & De Bruijn, 2006). Onder invloed van de demografische behoefte aan de arbeidskracht van vrouwen introduceerde de Engelse overheid een belastingkorting om werknemers te stimuleren kinderopvangvoorzieningen te bieden (Land & Lewis, 1998, p. 66; Randall, 1995, p. 336). Een tweede periode van beleidsverandering vond plaats halverwege de jaren ne-

gentig. Vanaf 1997 breidde de *New Labour* partij het aantal publieke voorzieningen voor kinderopvang drastisch uit en in 1999 en 2000 werden Europese richtlijnen op het gebied van ouderschapsverlof en deeltijdwerk omgezet in nationale wetgeving (Clauwaert & Harger, 2000, p. 91; Clauwaert, 2002, p. 25).

In dezelfde periode begon de Franse overheid opvang van kinderen door gastouders te stimuleren. In 1986 en 1990 introduceerden Franse regeringen vergoedingen voor het gebruik van gastouders. Dit ging ten koste van de eerdere investeringen in publieke voorzieningen (Fagnani, 1998). In 1985 introduceerde de Franse overheid bovendien een soort 'moederloon', dat een financiële compensatie biedt aan moeders die stoppen met werken om voor hun kinderen te zorgen.<sup>3</sup> Het 'moederloon' was aanvankelijk bedoeld voor vrouwen met drie of meer kinderen, maar werd in 1994 uitgebreid naar vrouwen met twee kinderen. In 2000 werd bovendien deeltijdwetgeving ingevoerd die deeltijders bescherming bood tegen discriminatie op het gebied van gelijke beloning en sociale zekerheid (Clauwaert, 2002). De Franse verzorgingsstaat stimuleert dus met name moeders met kinderen om de arbeidsmarkt tijdelijk of gedeeltelijk te verlaten of om private gastouders in te huren.

Een tweede golf van beleidsveranderingen vond plaats eind jaren negentig in Italië en Spanje. Italië combineerde beleidsverandering op het gebied van kinderopvang, ouderschapsverlof en deeltijdwerk. Met een wet op de kinderopvang, in 1997, verschoof het beleid van publieke kinderopvangvoorzieningen naar het stimuleren van private gastouders. Hoewel al in 1961 kinderopvangwetgeving was ingevoerd, is het voorzieningenniveau beperkt (Bimbi & Della Sala, 2001). In 1990 werd onge-

taald ouderschapsverlof in Italië uitgebreid naar de eerste acht jaar van het leven van een kind, met een niet overdraagbare extra maand voor de vader. Een jaar later, in 2000, werd de wetgeving op het gebied van deeltijdwerk uitgebreid. De nieuwe wet voorzag in gelijke behandeling van voltijd- en deeltijdwerknemers en introduceerde financiële stimulansen voor deeltijdwerk (Clauwaert, 2002). Italië, eerder geclassificeerd als een familiezorgmodel, breidde dus zowel kinderopvang als ouderschapsverlof en deeltijdwetgeving uit.

Spanje introduceerde in 1998 deeltijdwetgeving die eerdere discriminatie van deeltijders op het gebied van sociale zekerheid ophief (Escobedo, 2001, p. 261). Een jaar later werd de nieuwe wet Arbeid en Zorg ingevoerd. Het betaalde moederschapsverlof kon voortaan worden overgedragen op vaders, op voorwaarde dat de gezondheid van de moeder een dergelijke overdracht aankon (Escobedo, 2001, p. 263). Zorg door vaders werd dus van overheidswege gestimuleerd, maar wel ten koste van de verloftijd die moeders voor zorg beschikbaar hebben. Spanje ontwikkelde geen kinderopvangbeleid in de bewuste periode. Dus, hoewel de Spaanse verzorgingsstaat eerder is geclassificeerd als een familiezorgmodel, werden eind jaren negentig toch publieke voorzieningen ingevoerd ter ondersteuning van zorgtaken.

## Feministische druk

Om onze analyse uit te kunnen voeren hebben we een overzicht nodig van de aan- of afwezigheid van de drie vormen van politieke druk van vrouwen in de betreffende periodes, namelijk de vertegenwoordiging van vrouwen in het parlement, de aanwezigheid van een vrouwenbeweging en van een emancipatie-infrastructuur.



### *De vrouwenbeweging*

We hebben de aanwezigheid van een actieve vrouwenbeweging gekarakteriseerd aan de hand van de fase waarin de beweging zich bevond (of er sprake was van mobilisatie of demobilisatie), de beschikbare allianties en de prioriteit die aan arbeid en zorg werd gehecht in de periode van vijf jaar voorafgaand aan de beleidsverandering.<sup>4</sup> Als de vrouwenbeweging in een specifiek land op twee of meer van deze drie onderdelen hoog scoorde, hebben we de vrouwenbeweging als sterk aanwezig beschouwd. In de andere gevallen spreken we van een zwakke aanwezigheid. De vrouwenbewegingen in Denemarken, Nederland, Italië kunnen worden gekarakteriseerd als sterk aanwezig in de periode voorafgaand aan de beleidsverandering, terwijl de vrouwenbewegingen in Frankrijk, Spanje en het Verenigd Koninkrijk zwak aanwezig waren (zie tabel 2).

In de geselecteerde periodes hadden met name Denemarken en Italië een sterk aanwezige vrouwenbeweging die veel leden mobiliseerde, sterke banden met linkse partijen en vakbonden en een hoge prioriteit voor het onderwerp arbeid en zorg. De vrouwenbeweging in Denemarken was in de jaren zeventig sterk geworteld in de samenleving en ontpopte zich in de jaren tachtig in een meer professioneel georganiseerde, maar nog steeds machtige organi-

satie (Dahlerup, 1986). Feministen gingen vanuit de vrouwenbeweging deel uitmaken van politieke partijen en vakbonden en zorgden zo voor een sterk netwerk van allianties. Voorzieningen voor het combineren van arbeid en zorg waren een prioriteit (Siim, 2000, p. 128-129; Sjørup, 2001, p. 55).

De Italiaanse vrouwenbeweging, die met name in de jaren zeventig veel vrouwen mobiliseerde, had een nieuwe ervaring halverwege de jaren tachtig, met grote ledenaantallen tot in de jaren negentig (Becalli, 1994, p. 172; Della Porta, 2003, p. 52; Guadagnini, 1995, p. 153). De Italiaanse vrouwenbeweging had van oudsher sterke banden met de vakbeweging en gebruikte deze in de strijd voor de introductie van maatregelen die de arbeidsparticipatie van vrouwen zouden vergroten, onder andere op het gebied van arbeid en zorg (Becalli, 1994, p. 176; Della Porta, 2003, p. 61).

In Nederland en het Verenigd Koninkrijk bestond weliswaar ook een ontwikkelde vrouwenbeweging, maar de mobilisatie van vrouwen was er minder sterk dan in Italië en Denemarken (Kaplan, 1986). Halverwege de jaren tachtig stond de Nederlandse vrouwenbeweging onder druk. Vanwege de bezuinigingen verloren veel vrouwenorganisaties overheidssteun (Outshoorn, 1995; Roggeband, 2002). Wel sloot de vrouwenbeweging allianties met linkse partijen en vakbonden om de belangen van vrouwen te

Tabel 2: Aanwezigheid van de vrouwenbeweging voorafgaand aan beleidsverandering

	Denemarken 1985-1990	Frankrijk 1979-1984	Italië 1992-1997	Nederland 1984-1989	Spanje 1993-1998	Verenigd Koninkrijk 1984-1989
Mobilisatie	+		+	-	-	+
Allianties	+	+	+	+	-	-
Prioriteit van Arbeid en Zorg	+	-	+	+	-	-
Totaal	+	-	+	+	-	-

behartigen, vooral op het gebied van arbeid en zorg, waardoor we deze vrouwenbeweging toch als sterk aanwezig classificeren.

Het Verenigd Koninkrijk had van oudsher een gemobiliseerde vrouwenbeweging, die er desondanks slecht in slaagde toegang te krijgen tot het beleidsvormingsproces (Lewis, 1992). Over onderwerpen op het gebied van arbeid en zorg, zoals kinderopvang, was de vrouwenbeweging bovendien verdeeld. Huiselijk geweld en abortus stonden hoger op de agenda (Siim, 2000: 97). We classificeren de vrouwenbeweging in het Verenigd Koninkrijk daarom toch als zwak aanwezig ten aanzien van het onderwerp.

In Spanje en Frankrijk was de vrouwenbeweging eveneens zwak aanwezig, vooral vanwege sterke interne verdeeldheid. De Franse vrouwenbeweging raakte halverwege de jaren tachtig sterk intern verdeeld over haar doelen en strategieën. Als gevolg daarvan liep het ledenaantal terug (Jenson, 1996). Wel bleef een sterke band met de socialistische partij bestaan (Stetson & Mazur, 2000). Politieke deelname van vrouwen en formele gelijkheid op de arbeidsmarkt stonden hoog op de agenda; het combineren van arbeid en zorg had relatief weinig prioriteit (Siim, 2000). De Spaanse vrouwenbeweging raakte in de jaren tachtig verdeeld. Een deel van de beweging hield een nauwe band met de regerende socialistische partij (PSOE), maar deze werd zwakker toen de PSOE zijn meerderheidspositie in het parlement verloor. Het autonome deel van de vrouwenbeweging hield een marginale politieke positie (Roggeband, 2004). Gedurende de periode die we onderzocht hebben, mobiliseerde de vrouwenbeweging zich vooral op het thema huiselijk geweld (Roggeband, 2002). Beleid rondom arbeid en zorg kreeg veel minder aandacht.

### *Vrouwen in het parlement*

Om de politieke deelname van vrouwen vast te stellen, baseerden we ons op het aantal vrouwen in het nationale parlement op het moment van beleidsverandering. Om de vergelijkbaarheid met de andere twee vormen van politieke druk te verhogen, hadden we hier graag ook iets willen zeggen over de prioriteit die het onderwerp had bij (vrouwelijke) parlementsleden. Het aantal wetsvoorstellen dat over arbeid en zorg werd ingediend zou daarvoor een goede maatstaf kunnen zijn. Vergelijkend materiaal over deze periode en deze landen was echter niet voorhanden. Als alternatief hadden we de partijkleur van vrouwelijke parlementsleden in ogenschouw kunnen nemen, maar we hebben dat achterwege gelaten omdat er geen eenduidige relatie lijkt te bestaan tussen politieke kleur en steun aan dit beleidsonderwerp. Sommige onderzoekers zijn van mening dat vooral sociaal-democratische partijen verantwoordelijk zijn voor het tot stand komen van beleid rondom arbeid en zorg. Anderen laten echter zien dat ook christen-democratische of conservatieve partijen kinderopvang en verlofregelingen introduceren (Bleijenbergh, Bussemaker & de Bruijn, 2006; Morgan & Zippel, 2003, p. 76).

Als maat voor een hoge vertegenwoordiging van vrouwen in het parlement zijn we uitgegaan van een kritische massa van circa dertig procent. Pas als dit substantiële aandeel is bereikt, vormen vrouwen niet langer een minderheid (Kanter, 1977). We beschouwen een vertegenwoordiging van vrouwen van dertig procent of meer als een hoge politieke deelname van vrouwen en minder dan dertig procent als een lage deelname van vrouwen (zie tabel 3). De feitelijke vertegenwoordiging van vrouwen in nationale parlementen verschilde sterk tussen de zes landen. We vonden geen en-



kel land waar de vertegenwoordiging van vrouwen evenredig (vijftig procent) was op het moment van beleidsverandering. In Denemarken was de vertegenwoordiging van vrouwen het hoogste (33 procent in 1990), en in het Verenigd Koninkrijk het laagst (zes procent in 1989).

### *Emancipatie-infrastructuren*

Om te bepalen hoe sterk de emancipatie-infrastructuren in de verschillende onderzochte landen waren, onderzoeken we of deze er al dan niet waren in de vijf jaar voorafgaand aan beleidsverandering, wat de institutionele capaciteit was, en wat de prioriteit was van arbeid en zorg (tabel 4). We beschouwen ondersteuningsstructuren die op twee of meer van deze punten positief scoren als sterk. Hoewel er een behoorlijke variatie bestond tussen de ondersteuningsstructuren in de verschillende landen, was er in alle gevallen een eman-

cipatie-infrastructuur aanwezig in de periode voorafgaand aan beleidsverandering.

Denemarken heeft een stevige emancipatie-infrastructuur die sinds 1975 bestaat (Borchorst, 1995, p. 277). De Gelijke Kansen Raad verschaft vrouwenorganisaties een platform om genderissues op de agenda te plaatsen en te houden. Deze raad heeft een belangrijke rol gespeeld in het formuleren en implementeren van wetgeving ter verbetering van de positie van vrouwen (Borchorst, 1995, p. 59). In Nederland werd in 1978 een emancipatie-infrastructuur geïnitieerd, de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid (DCE). De DCE viel aanvankelijk onder het ministerie van Cultuur, maar verhuisde naar het meer centrale ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid in 1981 (Outshoorn, 1995, p. 174-6), waardoor het accent meer kwam te liggen op de participatie van vrouwen in betaalde arbeid en de combinatie van arbeid en zorg.

**Tabel 3: Politieke vertegenwoordiging van vrouwen op het moment van beleidsverandering**

	Denemarken (1990)	Frankrijk (1986)	Italië (1997)	Nederland (1989)	Spanje (1998)	Verenigd Koninkrijk (1989)
Totaal	+	–	–	–	–	–

Bron: Interparliamentary Union.

(Denemarken, 1990: 33%; Frankrijk, 1986: 7%; Italië, 1997: 11%; Nederland, 1989: 25%; Spanje, 1998: 25%; Verenigd Koninkrijk 1989: 6%)

**Tabel 4: Emancipatie-infrastructuur voorafgaand aan beleidsverandering**

	Denemarken 1985-90	Frankrijk 1981-86	Italië 1992-97	Nederland 1984-89	Spanje 1993-98	Verenigd Koninkrijk 1984-89
Aanwezigheid voorafgaand aan beleids- verandering	1975 + (10 jaar)	1981 –	1983 + (9 jaar)	1978 + (6 jaar)	1983 + (10 jaar)	1975 + (9 jaar)
Institutionele capaciteit	+	+	–	+	–	–
Prioriteit van arbeid en zorg	+	+	+	+	+	+
Totaal	+	+	+	+	+	+



**Links:** Deeltijdwerk biedt vaders gelegenheid werk en zorg te combineren

**Rechts:** Koekjes bakken bij de oppas

Bron: Privebezit Inge Bleijenbergh



Sinds 2006, is de DCE ondergebracht in het ministerie van Onderwijs (Outshoorn & Oldersma, 2007).

In het Verenigd Koninkrijk, Spanje en Italië hadden de infrastructuur in de periode van onderzoek minder toegang tot het overheidsapparaat en dus een geringere institutionele capaciteit. De commissie voor gelijke kansen in het Verenigd Koninkrijk werd in 1975 opgericht om de wet op gelijke beloning en de seksdiscriminatiewetgeving te bekrachtigen. De Commissie kreeg mandaat over een beperkt aantal beleidsterreinen. Beleid rondom arbeid en zorg had wel prioriteit (Lovenduski, 1995, p. 126).

Het Spaanse Vrouweninstituut werd in 1983 opgericht en kreeg een marginale plaats binnen het overheidsapparaat (Valiente, 2002, p. 120), met daarbij wel een aanzienlijk budget en staf (Threlfall, 1996, p. 124). Het instituut is nauw gelieerd aan de regeringspartij, waardoor de onafhankelijkheid beperkt is (Roggeband 2004). In het tweede gelijkheidsbeleidsplan (1990-1996) dat het instituut ontwikkelde, werd

de gelijke verdeling van werk en zorg als expliciet beleidsdoel genoemd ter verhoging van de arbeidsparticipatie van vrouwen (Gil Ruiz, 1996).

In Frankrijk kwam er in 1981 een specifiek vrouwenministerie (Stetson and Mazur, 1995, p. 280), maar dit had een zeer marginale positie binnen het overheidsapparaat (Mazur, 1995, p. 88). Daarvoor was er al een staatssecretaris voor vrouwenzaken aangesteld. Het nieuwe ministerie was nauw verbonden met de regerende socialistische partij (Mazur, 1995, p. 81). In 1983 kwam de minister met een wetsvoorstel om de arbeidsdeelname van vrouwen te bevorderen, waardoor arbeid en zorg een centrale plaats verwierf op de politieke agenda.

Italië heeft een commissie gelijkheid sinds 1983, een jaar later opgevolgd door een nationale commissie voor gelijke positie en gelijke kansen. De commissie was feministisch georiënteerd, maar had een zwakke positie binnen het staatsapparaat (Guadagnini, 1995). Een belangrijke voor-

uitgang was de oprichting van een ministerie voor gelijke kansen in 1996. Dit ministerie had de beschikking over een beperkt budget en had ook een beperkte toegang tot het beleidsproces (Danna, 2004, p. 178), maar stelde wel een aantal belangrijke maatregelen voor de combinatie van arbeid en zorg voor (Barazzetti, Leccardi, Leone & Maraggia, 2001).

Concluderend kunnen we stellen dat Denemarken en Nederland beide een sterke emancipatie-infrastructuur hadden die beleid op het gebied van arbeid en zorg stimuleerde. Het Verenigd Koninkrijk, Spanje en Italië hadden een emancipatie-infrastructuur die in vergelijking daarmee minder toegang bood tot het overheidsapparaat, maar dit wordt weer gecompenseerd door het feit dat de infrastructuur gedurende de hele periode bestond en de prioriteit die er aan arbeid en zorg werd gegeven. De Franse emancipatie-infrastructuur bestond nog maar kort op het moment van beleidsverandering, maar had wel een goede toegang tot het overheidsapparaat en bovendien stond arbeid en zorg hoog op de agenda, waardoor deze toch als sterk kan worden beschouwd.

Tabel 5 laat zien dat de relatie tussen feministische druk en beleidsverandering ten gunste van zorgvoorzieningen positief is. De tabel laat echter ook zien dat niet alle drie de factoren die wij als feministi-

sche druk hebben aangemerkt – de aanwezigheid van een vrouwenbeweging, een sterke vertegenwoordiging van vrouwen in de politiek en een sterke emancipatie-infrastructuur – noodzakelijke voorwaarden zijn voor de uitbreiding van zorgvoorzieningen.

We vonden dat de aanwezigheid van een sterke vrouwenbeweging niet noodzakelijk leidt tot het tot stand komen van zorgvoorzieningen. Het voorbeeld van Italië, met een zeer sterke vrouwenbeweging, maakt duidelijk dat deze beweging onvoldoende toegang had tot het politieke debat en het beleidsproces om de uitbreiding van zorgvoorzieningen tot stand te brengen. Daar staat tegenover dat in een aantal landen waar de vrouwenbeweging juist zwak was, zoals Frankrijk en Spanje, juist wel beleid tot stand kwam ter ondersteuning van zorgvoorzieningen.

De tweede factor, vertegenwoordiging van vrouwen in het parlement, is evenmin een noodzakelijke voorwaarde voor de uitbreiding van zorgvoorzieningen. In alle landen die wij hebben onderzocht, met uitzondering van Denemarken, kwam dit tot stand in een periode waarin de politieke aanwezigheid van vrouwen in het parlement laag was.

De derde factor, een sterke emancipatie-infrastructuur, bleek de enige noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling van

Tabel 5: Feministische druk voorafgaand aan beleidsverandering

	Vrouwenbeweging	Vrouwen in het parlement	Emancipatie-infrastructuur
Denemarken (1985-90)	+	+	+
Frankrijk (1981-86)	–	–	+
Italië (1992-97)	+	–	+
Nederland (1984-89)	+	–	+
Spanje (1993-98)	–	–	+
Verenigd Koninkrijk (1984-86)	–	–	+

beleid rondom zorgvoorzieningen. Alle landen in onze studie hadden een sterke emancipatie-infrastructuur op het moment van beleidsverandering, terwijl ze juist van elkaar verschilden waar het gaat om de sterkte van de vrouwenbeweging en de vertegenwoordiging van vrouwen in het parlement.

De aanwezigheid van een emancipatie-infrastructuur lijkt daarmee een noodzakelijke voorwaarde voor veranderingen in sociaal beleid ter ondersteuning van zorgtaken. We hebben geen steun gevonden voor theoretische verwachtingen die de aanwezigheid van de vrouwenbeweging of een sterke politieke vertegenwoordiging van vrouwen als voorwaarde zien. Deze twee andere vormen van politieke druk kunnen echter wel het effect van een emancipatie-infrastructuur versterken, doordat de drie factoren samen voor een 'driehoek van *empowerment*' kunnen zorgen. Zoals het voorbeeld van Denemarken laat zien zorgt een combinatie van de drie factoren voor de meest ingrijpende beleidsverandering.

## Conclusie

Onze bevindingen bevestigen de verwachting dat er een relatie bestaat tussen politieke druk van vrouwen en beleidsverandering op het gebied van arbeid en zorg. We onderzochten deze relatie binnen het domein van West-Europese verzorgingsstaten. Het tijdstip waarop de eerste beleidsverandering zich voordeed, varieerde van 1986 tot 1998, terwijl de genderregimes waarbinnen ze plaatsvonden varieerden van het familiezorgmodel tot het universele kostwinnersmodel. Echter, in alle gevallen waren een of meerdere vormen van politieke druk van vrouwen aanwezig. De aanwezigheid van een emancipatie-infrastructuur lijkt

de enige noodzakelijke voorwaarde voor de uitbreiding van zorgvoorzieningen. Dit was de enige vorm van politieke druk van vrouwen die in alle landen aanwezig was in de periode van vijf jaar voorafgaande aan de beleidsverandering. In Denemarken waren een sterke vrouwenbeweging, veel vrouwen in het Parlement en een sterke emancipatie-infrastructuur voorafgaande aan uitbreiding van kinderopvang en invoering van betaald ouderschapsverlof. Nederland, het Verenigd Koninkrijk en Italië hadden alle drie een emancipatie-infrastructuur en een sterke vrouwenbeweging voorafgaand aan de invoering van kinderopvangvoorzieningen. In Frankrijk en Spanje was echter een emancipatie-infrastructuur de enige vorm van politieke druk voorafgaand aan beleidsverandering.

Om de relatie tussen emancipatie-infrastructuur en beleidsverandering op het gebied van arbeid en zorg met grotere geldigheid vast te kunnen stellen, moeten we op zoek gaan naar casussen waarin een emancipatie-infrastructuur aanwezig is, maar beleidsverandering desondanks over een langere periode uitblijft. Voor de vijftien landen die in de periode 1985-2000 lidstaten waren van de Europese Unie,<sup>5</sup> hebben we geen casus kunnen vinden waarin dit het geval was. Omdat we daarbuiten niet hebben gezocht, geldt de gevonden relatie alleen binnen dat domein. In alle West-Europese landen was in de betreffende periode sprake van toenemende vergrijzing en demografische druk op de arbeidsmarkt en toenemende Europese integratie. Vanuit het principe van meervoudige causaliteit dat ten grondslag ligt aan QCA, is het denkbaar dat een emancipatie-infrastructuur alleen een noodzakelijke voorwaarde is voor beleidsverandering in combinatie met demografische druk en Europese integratie, de omstandigheden die alle casus-

sen gedurende de gehele periode gemeen hadden. Verdere uitspraken hierover zijn slechts mogelijk door te vergelijken met landen buiten deze regio en met een andere bevolkingssamenstelling. Dat zou een mooi onderwerp zijn voor vervolgonderzoek. Op basis van de huidige vergelijking kunnen we echter met zekerheid stellen dat een sterke vrouwenbeweging of vrouwen in het parlement geen noodzakelijke voorwaarden vormen voor beleidsverandering op het gebied van arbeid en zorg. In zoverre kunnen we de theorie over politieke *agency* van vrouwen verder nuanceren.

Dit onderzoek laat de voordelen zien van vergelijkend onderzoek om de relatie tussen verschillende vormen van politieke druk van vrouwen en beleidsverandering vast te kunnen stellen. De methode van kwalitatieve vergelijkende analyse (QCA) maakte het mogelijk om op basis van een relatief klein aantal cases een aantal theoretische aannames te toetsen; en in het bijzonder om deze op basis van systematische vergelijking te verwerpen. Een nadeel van de methode is dat ze in deze vorm dwingt tot dichotomisering van omstandigheden die de feitelijke nuances niet altijd recht doet. De centrale rol die een emancipatie-infrastructuur volgens dit onderzoek blijkt te vervullen in beleidsverandering op het gebied van arbeid en zorg, sluit aan bij de bevindingen van het RNGS-netwerk, dat de invloed van de emancipatie-infrastructuur op een aantal andere beleidsterreinen, waaronder prostitutie en arbeidstraining, analyseerde. Het investeren in een stevige nationale en Europese emancipatie-infrastructuur lijkt de beste strategie om beleid ten aanzien van arbeid en zorg verder te verbeteren. Zeker nu we in verschillende landen, waaronder Nederland, door het invoeren van *gendermainstreaming* een decentralisatie zien van politieke verantwoor-

delijkheid voor emancipatiebeleid, is het belang van een stevige emancipatie-infrastructuur des te groter. Deze houdt gender op de politieke agenda en controleert beleidsontwikkeling. In dat licht is de afbraak van de Nederlandse infrastructuur en het verlies van het coördinatiemandaat van de Directie Coördinatie Emancipatiebeleid een zeer zorgelijke ontwikkeling. Zonder stevige emancipatie-infrastructuur dreigt een stagnatie en wellicht ook een verslechtering van bestaand beleid.

### Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van een eerder artikel in *Social Politics*.
- 2 Het RNGS-project is een grootschalig longitudinaal onderzoek naar de interactie tussen vrouwenbeweging en overheid (<http://libarts.wsu.edu/polisci/rngs/>).
- 3 Hoewel deze maatregel exclusief voor moeders is bedoeld, zien we het toch als een vorm van ouderschapsverlof, in overeenstemming met de interpretatie die Morgan en Zippel geven (2003).
- 4 De fase verwijst naar de ontwikkelingsfase van de beweging, namelijk in opkomst, toename of terugval. De beschikbare allianties verwijzen naar eventuele banden met politieke partijen of de vakbeweging. De prioriteit die aan het onderwerp werd gehecht, verwijst naar de vraag of het combineren van arbeid en zorg een marginaal of een centrale plaats innam onder de strijdpunten van de bewuste beweging.
- 5 Voor de betreffende periode waren dit België, Denemarken, Duitsland, Finland, Frankrijk, Griekenland, Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Oostenrijk, Portugal, Spanje, het Verenigd Koninkrijk, Zweden.

### Literatuur

- Anttonen, A. & Sipilä, J. (1996). European social care services: is it possible to identify models? *Journal of European Social Policy*, 6, 87-100.
- Barazzetti, D., Leccardi, C., Leone, M. & Maraggia, S. (2001). *Employment and women's studies: the*

impact of women's studies training on women's employment in Europe. Background data report. (<http://www.hull.ac.uk/ewsi/PDF%20Files/Italy%20report.pdf>).

Becalli, B. (1994) The modern women's movement in Italy, *New Left Review*, 204, March/April, p. 86-112.

Behning, U. & Serrano de Pascual, A. (Eds.) (2001). *Gender mainstreaming in the European employment strategy*. Brussels: ETUI.

Bimbi, F. & Della Sala, V. (2001). Italy, policy without participation. In J. Jenson & M. Sineau (Eds.) *Who cares? Women's work, childcare, and welfare state redesign* (p. 118-145). Toronto: University of Toronto Press.

Bleijenbergh, I. (2004). *Citizens who care: European social citizenship in EU-debates on childcare and part-time work*. Amsterdam: Dutch University Press.

Bleijenbergh, I., Bussemaker, J. & De Bruijn, J. (2006). Trading well-being for economic efficiency: the 1990 shift in EU childcare policies. *Marriage and the Family Review*, 39, 315-336.

Borchorst, A. (1995). A political niche: Denmark's equal status council. In Stetson & Mazur (Eds.).

Bruning, G. & Plantenga, J. (1999). Parental leave and equal opportunities; Experiences in eight European countries. *Journal of European Social Policy*, 9, 195-209.

Bussemaker, J. (1998). Rationales on care in contemporary welfare states, the case of childcare in the Netherlands. *Social Politics*, 18, 71-96.

Celis, K. (2004). Het belang van de politieke aanwezigheid. Paper gepresenteerd bij het *Politico-logenetmaal*, Antwerpen, 27 en 28 mei 2004.

Clauwaert, S. (2002). *Survey on the implementation of the part-time work directive/agreement in the EU Member States and selected applicant countries*. Brussels: ETUI.

Clauwaert, S. & Harger, S. (2000). *Analysis of the implementation of the parental leave directive in the EU member states*. Brussels: ETUI.

Dahlerup, D. (1986). Is the new women's movement dead? Decline or change of the Danish movement. In D. Dahlerup (Ed.) *The new women's movement. Feminism and political power in Europe and the USA*. London: Sage.

Danna, D. (2004). Italy: The never ending debate. In J. Outshoorn (Ed.) *The politics of prostitution:*

*women's movements, democratic states and the globalisation of sex commerce*. Cambridge: Cambridge University Press.

Della Porta, D. (2003). The women's movement, the left and the state. In L. A. Banaszak, K. Beckwith & D. Rucht (Eds.) *Women's movements facing the reconfigured state*. Cambridge: Cambridge University Press.

Drew, E., Mahon, E & Emerek, R. (Eds.). (1998). *Women, work and the family in Europe*. London: Routledge.

Emerek, R. (1998). Atypical working time; Examples from Denmark. In E. Drew, E. Mahon & R. Emerek (Eds.).

Escobedo, A. (2001). The case of Spain. In U. Behning & A. Serrano de Pascual (Eds.).

Esping Andersen, G. (1990). *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford: Oxford University Press.

Fagnani, J. (1998). Recent changes in family policy in France. In E. Drew, E. Mahon & R. Emerek (Eds.)

Fraser, N. (1997). After the family wage: gender equality and the welfare state. *Political Theory*, 22, 591-618.

Gelb, J., & Hart, V. (1999). Feminist politics in a hostile environment. In G. Marco (Ed.) *How social movements matter*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Gil Ruiz, J. M. (1996). *Las políticas de igualdad en España: avances y retrocesos*. Granada: Universidad de Granada.

Guadagnini, M. (1995). The late-comers: Italy's equal status and equal opportunity agencies. In D. Stetson & A. Mazur (Eds.).

Højgaard, L. (1998). Workplace culture, family supportive policies and gender differences. In E. Drew, E. Mahon & R. Emerek (Eds.).

Jenson, J. (1996). Representations of difference: the varieties of French feminism. In M. Threlfall (Ed.).

Kanter, R. M. (1977). Some effects on proportions on group life: skewed sex ratios and responses to token women. *American Journal of Sociology*, 82, March 1977, 965-90.

Kaplan, G. (1986). *Contemporary western European feminism*. London: UCL Press.

Land, H. & Lewis, J. (1998). Gender, care and the changing role of the state in the UK. In J. Lewis



- (Ed.) *Gender, social care and welfare state restructuring in Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Lewis, J. (1992). Gender and the development of welfare regimes. *Journal of European Social Policy*, 2, 159-173.
- Lovenduski, J. (1995). An emerging advocate: the equal opportunities commission in Great Britain. In D. Stetson & A. Mazur (Eds.).
- Lycklama à Nijeholt, G. Vargas, V. & Wieringa, S. (Eds.). (1998). *Women's movements and public policy in Europe, Latin America and the Caribbean*. New York: Garland Publishers.
- Mahon R. (2002). Child care: toward what kind of 'social Europe'? *Social Politics*, 9:343-79.
- Mazur A. (1995). Strong state and symbolic reform: the Ministère des Droits de la Femme in France. In: Stetson & Mazur (Eds.).
- Mazur A. (2002) (ed.). *State feminism, women's movements, and job training*. New York: Routledge.
- Morgan K. & K. Zippel (2003). Paid to care: the origins and effects of care leave policies in Western Europe. *Social Politics*, 10:49-85.
- O'Connor J. (1993). Gender, class and citizenship in the comparative analysis of welfare state regimes: theoretical and methodological issues. *British Journal of Sociology*, 44, 501-18.
- Ostner I. & J. Lewis (1995). Gender and the evolution of European social policies. In: Leibfried, S. & P. Pierson (Eds.) *European Social Policy*. Washington D.C.: The Brookings Institution.
- Outshoorn J. (1995). Administrative accommodation in the Netherlands: the department for the coordination of equality policy. In: Stetson en Mazur (Eds.).
- Outshoorn, J. en J. Oldersma (2007). 'Dutch decay: the dismantling of the women's policy network in the Netherlands'. In Outshoorn, J. & J. Kantola (Eds.). *Changing state feminism*. Houndsmill: Palgrave Macmillan, p. 182-201.
- Randall V. (1995). The irresponsible state? The politics of child daycare provision in Britain. *British Journal of Political Science*, 25, 327-48.
- Randall V. (2000). Childcare policy in the European states: limits to convergence. *Journal of European Public Policy*, 7, 346-68.
- Rihoux, B. & Ragin, C. (2009). *Configurational comparative methods: qualitative comparative analysis (QCA) and related techniques*, London: Sage Publications.
- Roggeband C. (2002). *Over de grenzen van de politiek. Een vergelijkende studie naar de opkomst en ontwikkeling van de vrouwenbeweging tegen seksueel geweld in Nederland en Spanje*. Assen: Van Gorcum.
- Roggeband, C. (2004). 'Immediately I thought we should do the same thing'. International inspiration and exchange in feminist action against sexual violence. *European Journal of Women's Studies*, 11, 159-75.
- Sainsbury D. (1999). *Gender and welfare state regimes*. Oxford: Oxford University Press.
- Siim B. (1993). The gendered Scandinavian welfare state. In: Lewis, J. (Ed.) *Women and social policies in Europe*. Aldershot, UK: Edward Elgar.
- Siim, B. (2000). *Gender and citizenship; Politics and agency in France, Britain and Denmark*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sjørup K. (2001). The case of Denmark. In: Behning, Serrano de Pascual (Eds.).
- Stetson D. & A. Mazur. (1995). *Comparative state feminism*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Stetson D. & A. Mazur (2000). Women's movements and the state: job training policy in France and the U.S. *Political Research Quarterly*, 53, 597-623.
- Threlfall M. (1996). Feminist politics and social change in Spain. In: Threlfall, M. (Ed.). *Mapping the women's movement. Feminist politics and social transformation of the north*. London: Verso.
- Valiente C. (2002). A closed subsystem and distant feminist demands block women-friendly outcomes in Spain. In: Mazur, A. (Ed.).
- Walby S. (2004). The European union and gender equality: emergent varieties of gender regime. *Social Politics*, 11, 4-29.
- Zippel K. (2006). *The politics of sexual harassment. A comparative study of the United States, The European Union, and Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.